

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
صَلَّى اللَّهُ عَلَيْكَ يَا وَلِيَّ الْعَصْرِ رَحِمَكَ

سرشناسه
عنوان و نام پدیدآور
مشخصات نشر
مشخصات ظاهری
فروست
شابک
وضعیت فهرست نویسی
یادداشت
موضوع
موضوع
موضوع
موضوع
رده بندی کنگره
رده بندی دیویی
شماره کتابشناسی ملی
اطلاعات رکورد کتابشناسی

آذرخشی، مصطفی، ۱۳۶۲-
تأملی در شناخت نظام روایات اهل بیت علیهم السلام (در باب معرفت
الله و توحید)/ مصطفی آذرخشی.
قم: نشر معارف اهل بیت الطاهرين علیهم السلام، ۱۴۰۲.
۳۵۴ ص.
نشر معارف اهل بیت علیهم السلام؛ ۸۲: فقه العقائد؛ ۲.
۹۷۸-۶۲۲-۵۶۶۳-۵۸-۹
فیپا
کتابنامه (۳۴۷-۳۵۴).
خداشناسی (اسلام) -- احادیث -- نقد و تفسیر
God (Islam) -- Knowableness -- Hadiths -- Criticism and interpretation
توحید -- احادیث -- نقد و تفسیر
Tawhid (Unity of God) -- Hadiths -- Criticism and interpretation
BP ۱۴۷/۵
۲۹۷/۲۱۸
۹۳۹۱۶۱۹
فیپا

تأملی در شناخت
نظام روایات اهل بیت علیهم السلام
در باب معرفت الله و توحید

مصطفی آذر خشی

عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی

پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام

۱۴۰۲

تأملی در شناخت
نظام روایات اهل بیت علیهم السلام
در باب معرفت الله و توحید

مصطفی آذرخشی

ناشر: نشر معارف اهل بیت الطاهرين علیهم السلام
چاپ: اشراق نوبت چاپ: اول، ۱۴۰۲ ش
شمارگان: ۵۰۰ نسخه

تمام حقوق محفوظ است.

پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام

مرکز بخش

قم، صفائیه، کوچه ۲۱، کوچه ۳، پلاک ۵۰
کدپستی: ۳۷۱۳۷۴۵۱۱۷ تلفن: ۳۳۵۳۶۵۸-۰۲۵
قم، خیابان معلم، مجتمع ناشران، طبقه
همکف، پلاک ۱۱، تلفن: ۳۷۸۴۲۴۴۳-۰۲۵

تقدیم به؛

استاد و رفیقِ راهم: دکتر مهدی
قندی که جاذبه دانشِ عظیم و
خاطره مهربانی‌هایش، هیچگاه از
لوح دلم محو نمی‌شود...

فهرست مطالب

.....	سخن پژوهشگرده	۱۵
.....	مقدمه	۱۷

فصل اول:

هم‌کنشی جریان‌های فکری با روایات اعتقادی / ۲۴

.....	۱-۱- نقش نصوص دینی در اعتقادات	۲۵
.....	۱-۱-۱- نظریه استقلال عقل و بی‌نیازی از نصوص دینی در اعتقادات	۲۶
.....	۱-۲-۱- نظریه اصالت نصوص دینی بدون نیاز به عقل	۲۷
.....	۱-۳-۱- نظریه حجیت ذاتی عقل در عین نیازمندی به منته	۲۸
.....	۲-۱- اسباب اختلاف علمای امامیه در باب توحید	۳۰
.....	۱-۲-۱- تفاوت گرایش‌ها و تأثیر پیش‌فرض‌ها بر روند فهم روایت	۳۰
.....	الف. ازلی بودن خداوند و حدوث مخلوق	۳۰
.....	ب. روایت‌های بینونت حق تعالی و مخلوق	۳۳
.....	۲-۲-۱- برخورد گزینشی با روایت و عدم جامع‌نگری	۳۵
.....	۳-۲-۱- استناد برخی عالمان به اخبار متشابه و ضعیف	۳۶
.....	۳-۱- روش اعتبارسنجی حدیث‌های مورد استفاده در این کتاب	۳۸
.....	۴-۱- تبیین مقصود از کلمه «نظام»	۴۱

فصل دوم:

موضوع‌شناسی روایات اهل بیت علیهم‌السلام در باب توحید / ۴۵

.....	مقدمه:	۴۷
.....	۱-۲- معرفت خداوند در روایات اهل بیت علیهم‌السلام	۴۷
.....	۱-۱-۱- اهمیت و جایگاه معرفت الله در تعالیم معصومان علیهم‌السلام	۴۷
.....	۲-۱-۲- تفکیک دو باب معرفت الله	۴۹
.....	الف. معرفت فطری و قلبی (بالله)	۴۹
.....	تعبیرهای کتاب و سنت از معرفت فطری و قلبی	۴۹
.....	صنع خدا بودن معرفت فطری و قلبی	۵۰
.....	حصول معرفت فطری برای همه انسان‌ها	۵۳
.....	ثبوت معرفت فطری و فراموشی موقف آن، پس از ورود به دنیا	۵۳
.....	یادآوری معرفت فطری در بلایا	۵۷

- تجربه مجدد لقای خداوند در مرگ و قیامت..... ۵۹
- گشودن باب لقای خداوند در دنیا، به وسیله عبادت..... ۶۰
- ب. معرفت عقلی (بالآیات)..... ۶۲
- تعبیرهای کتاب و سنت از معرفت عقلی..... ۶۳
- «خروج عن الحدين» در معرفت عقلی و بازتاب آن در تعالیم اهل بیت علیهم السلام..... ۶۴
- «خروج عن الحدين» در آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام..... ۶۶
- «خروج عن الحدين» در حکم یک واجب عقلی و شناخت حداقلی خداوند..... ۷۲
- جلوه‌های «معرفت بین الحدين» در قرآن کریم..... ۷۶
- موضع امامان علیهم السلام در نفی تعطیل..... ۷۹
- نخستین یادآوری به منکران: غیرعقلانه بودن انکار خداوند..... ۷۹
- برهان تدبیر..... ۸۲
- نشانه‌های آفاقی تدبیر حق متعال..... ۸۲
- نشانه‌های انفسی تدبیر حق متعال..... ۸۵
- برهان حدوث..... ۸۸
- ۲-۲- توحید و اقسام آن در بیانات اهل بیت علیهم السلام..... ۹۱
- ۱-۲-۲- توحید ربوبی..... ۹۴
- الف. نمونه‌هایی از آیه‌های دلالت‌کننده بر توحید ربوبی..... ۹۵
- ب. دلالت ذکر «الحمد لله» بر توحید ربوبی..... ۹۶
- ج. براهین توحید ربوبی در حدیث..... ۹۶
- برهان تمناع آلهه..... ۹۷
- برهان اتصال تدبیر..... ۹۸
- برهان فُرجه..... ۱۰۱
- برهان آثار مُلک و سلطنت..... ۱۰۲
- ۲-۲-۲- توحید عبادی..... ۱۰۳
- الف. نمونه‌هایی از آیات دلالت‌کننده بر توحید عبادی..... ۱۰۴
- ب. دلالت «لا اله الا الله» بر توحید عبادی..... ۱۰۵
- ج. مصادیق توحید عبادی در حدیث..... ۱۰۶
- پذیرش امر و نهی خداوند..... ۱۰۶
- پرهیز از ریا و سُمعه در انجام اعمال عبادی..... ۱۰۷
- پذیرش ولایت حجت خداوند..... ۱۰۸
- ۲-۳- توحید ذاتی..... ۱۱۰
- الف. نمونه‌هایی از توحید ذاتی در قرآن کریم..... ۱۱۰
- ب. دلالت «الله اکبر» بر توحید ذاتی..... ۱۱۰

ج. جامعیت «سبحان الله» بر تمام اقسام توحیدی.....	۱۱۱
د. سبب فراوانی روایات در موضوع توحید ذاتی.....	۱۱۲
هـ. آموزه‌های امامان علیهم‌السلام در حوزه توحید ذاتی.....	۱۱۳
۱) نفی تشبیه.....	۱۱۴
موضع قرآن کریم در نفی مشابهت خدا و خلق.....	۱۱۴
نفی مشابهت خدا و خلق در حدیث.....	۱۱۵
۲) نفی توهم و تصور ذات خداوند.....	۱۲۰
۳) ازلی بودن خداوند و حادث بودن مخلوق.....	۱۳۰
بیانات امامان علیهم‌السلام درباره ازلی بودن حق متعال و حدوث مخلوق.....	۱۳۲
روایات دارای دلالت تطابقی.....	۱۳۳
روایات دارای دلالت التزامی.....	۱۳۷
الف- روایات ناظر به خلقت لا من شیء.....	۱۳۸
ب- روایات دلالت‌کننده بر محدث بودن مشیت و اراده خداوند.....	۱۴۱
پاسخ به اشکال ناظر به علت تام انگاشتن خداوند.....	۱۴۲
۴) نفی جسم‌انگاری خداوند.....	۱۴۴
موضع امامان علیهم‌السلام در مقابل انحراف جسم‌انگاری.....	۱۴۸
۵) نفی مکان، زمان و حرکت درباره حق متعال.....	۱۵۵
بررسی نصوص متشابه درباره مکانمندی و حرکت.....	۱۵۵
الف) استوای خداوند بر عرش.....	۱۵۵
ب) آمدن خداوند.....	۱۵۸
ج) حدیث نزول خداوند.....	۱۵۹
نقد و بررسی دیدگاه سلفیه درباره آیات و روایات مذکور.....	۱۶۱
نقد و بررسی استناد بر آیات استوا.....	۱۶۱
نقد و بررسی استناد به آیات اتیان و مجئ خداوند.....	۱۶۲
نقد و بررسی حدیث نزول خداوند.....	۱۶۵
نفی مکانمندی و جابه‌جایی خداوند در روایات امامان علیهم‌السلام	۱۶۶
۶) جزء جزء و مرکب نبودن ذات خداوند.....	۱۷۸
تبیین «أحدی المعنی» بودن خداوند.....	۱۸۶
۷) نفی وقوع تغییر و دگرگونی در ذات حق متعال.....	۱۹۱
۸) محسوس بودن آثار و غیر محسوس بودن ذات خداوند.....	۱۹۳
۹) محدود نبودن خداوند.....	۱۹۸
روایات ناظر به نفی محدودیت به طور مطلق.....	۱۹۹
روایات ناظر به نفی محدودیت جسمی.....	۲۰۱

۲۰۴	حدیث‌های ناظر به نفی محدودیت عقلی و وهمی
۲۰۷	۱۰) رؤیت پذیر نبودن خداوند
۲۰۸	آیه‌ها و روایت‌های متشابه در بحث رؤیت خداوند
۲۱۲	آیه‌های دلالت‌کننده بر نفی رؤیت جسمانی
۲۱۵	بررسی حدیث «انکم سترون ربکم ...»
۲۱۷	سخنان امامان علیهم السلام درباره نفی رؤیت جسمانی
۲۲۰	بیانات امامان علیهم السلام در تأیید رؤیت قلبی
۲۲۳	۱۱) بینونت خدا و مخلوق
۲۲۳	بیانات امامان علیهم السلام درباره بینونت خدا و خلق
۲۲۴	معنای بینونت خدا و خلق در حدیث
۲۲۵	روایات صریح در بینونت خدا و خلق
۲۳۲	روایات ضمنی در بینونت خدا و خلق
۲۳۲	الف) روایت‌های دلالت‌کننده بر مختاری بودن انسان
۲۳۴	ب) حدیث‌های دلالت‌کننده بر مخلوق بودن عالم
۲۳۵	ج) حدیث دلالت‌کننده بر اقتضای عبودیت

فصل سوم:

ارکان تشکیل دهنده نظام آموزه‌های امامان علیهم السلام در باب توحید/ ۲۳۹

۲۴۱	مقدمه
۲۴۱	۳-۱- وحدت موضوعی
۲۴۲	۳-۲- هماهنگی معنایی و عدم تعارض
۲۴۳	۳-۳- تشابه ساختار بیانی
۲۴۳	۳-۴- تکرار مفاهیم هم مضمون
۲۴۴	نمونه اول: تکرار مفاهیم هم مضمون در بحث ازلی بودن خدا و حادث بودن مخلوق
۲۴۵	نمونه دوم: تکرار مفاهیم هم مضمون در بحث دیدنی نبودن خداوند
۲۴۶	نمونه سوم: تکرار مفاهیم هم مضمون در بحث تباین ذاتی خدا و مخلوق
۲۴۸	۳-۵- تفریع موضوع‌های توحیدی از اصل نفی تشبیه
۲۴۹	۳-۶- وابستگی موضوعات روایات توحیدی اهل بیت علیهم السلام
۲۵۱	۳-۶-۱- ارتباط صنع الله بودن معرفت با شناخت خدا به خدا
۲۵۱	۳-۶-۲- ارتباط توحید حقیقی با شناخت خداوند به معرفی خودش
۲۵۲	۳-۶-۳- ارتباط نفی توهم، تصور و تعقل ذات خدا با نفی محدودیت حق متعال
۲۵۵	۳-۶-۴- ارتباط نفی مکانمندی خداوند و نفی محدودیت
۲۵۷	۳-۶-۵- ارتباط نفی توهم با ازلی بودن خداوند

۲۵۸.....	۳-۶-۶- ارتباط محسوس نبودن و موهوم نبودن.....
۲۵۸.....	۳-۶-۷- ارتباط صفت فعل بودن اراده خداوند و انحصار ازلیت در حق متعال.....
۲۶۰.....	۳-۶-۸- ارتباط نفی تشبیه و نفی تصور.....
۲۶۱.....	۳-۶-۹- ارتباط نفی مکانمندی و نفی تشبیه.....
۲۶۲.....	۳-۶-۱۰- ارتباط ازلی بودن خداوند و نفی تشبیه.....
۲۶۳.....	۳-۶-۱۱- ارتباط ابدی بودن خداوند و نفی تشبیه.....
۲۶۶.....	۳-۶-۱۲- ارتباط نفی تشبیه و نفی محدودیت.....
۲۶۷.....	۳-۶-۱۳- ارتباط نفی تشبیه با بینونت.....
۲۷۰.....	۳-۶-۱۴- ارتباط ازلی بودن خداوند و نفی جسم‌انگاری.....
۲۷۱.....	۳-۶-۱۵- ارتباط نفی جسم‌انگاری و نفی محدودیت.....
۲۷۲.....	۳-۶-۱۶- ارتباط نفی جسم‌انگاری و نفی تجزیه و ترکیب در ذات.....
۲۷۲.....	۳-۶-۱۷- ارتباط نفی رؤیت جسمانی با نفی محدودیت.....
۲۷۳.....	۳-۶-۱۸- ارتباط حادث نبودن و رؤیت پذیر نبودن.....
۲۷۴.....	۳-۶-۱۹- ارتباط نفی حرکت و مکانمندی با ازلی بودن خداوند.....
۲۷۴.....	۳-۶-۲۰- ارتباط نفی جسم‌انگاری و محسوس بودن با بینونت خدا و خلق.....
۲۷۶.....	۳-۶-۲۱- ارتباط نفی توهم با بینونت خدا و خلق.....

فصل چهارم:

دستاوردهای توجه به نظام روایات توحید/۲۷۹

۲۸۱.....	مقدمه.....
۲۸۱.....	۴-۱- فهم آیات و روایات متشابه در بحث توحید.....
۲۸۱.....	۴-۱-۱- معنای در همه جا بودن خداوند و معیت او با خلق.....
۲۸۳.....	الف. غیریت، لازمه معیت.....
۲۸۳.....	ب. توجه به نظام روایات امامیه در فهم معیت خداوند با مخلوق.....
۲۸۴.....	ج. دلالت سیاق آیات معیت.....
۲۸۵.....	د. روشنگری‌های امامان (علیهم‌السلام) درباره معنای معیت.....
۲۸۶.....	۴-۱-۲- معنای قرب خداوند به مخلوق.....
۲۸۹.....	۴-۱-۳- معنای استوای حق متعال بر عرش.....
۲۸۹.....	الف. معنای لغوی عرش و استوی.....
۲۹۰.....	ب. دلالت سیاق آیات مربوط به استوای خداوند بر عرش.....
۲۹۱.....	ج. بیانات اهل بیت (علیهم‌السلام) درباره معنای استوای خداوند بر عرش.....
۲۹۴.....	۴-۱-۴- معنای روایت «دَاخِلٌ فِي الْأَشْيَاءِ لَا كَشْيَءٌ دَاخِلٌ فِي شَيْءٍ».....
۲۹۴.....	الف. احادیث مبین معنای «دَاخِلٌ فِي الْأَشْيَاءِ...».....

- ب. معنای صحیح «احاطه قیومی» ۲۹۷
- ۲-۴- درک ظرایف معرفتی در بیانات امامان علیهم السلام ۳۰۱
- ۱-۲-۴- معنای اسم جلاله الله ۳۰۱
- ۲-۲-۴- معنای اول و آخر و ظاهر و باطن ۳۰۳
- الف. تبیین معنای «الاول» و «الآخر» در نظام روایات ۳۰۴
- ب. تبیین معنای «الظاهر» و «الباطن» در نظام روایات ۳۰۶
- ۳-۲-۴- معنای بدا و مسأله علم الاهی ۳۰۹
- بدا از نظر لغوی و اصطلاحی ۳۱۰
- دلالت آیات قرآن کریم بر موضوع بدا ۳۱۱
- تبیین موضوع بدا با توجه به نظام تعالیم توحیدی اهل بیت علیهم السلام ۳۱۲
- ۴-۲-۴- معنای تردد ۳۱۵
- ۳-۴- رفع تعارض ظاهری برخی روایت ها ۳۱۷
- ۱-۳-۴- روایات شناخته یا ناشناخته بودن خداوند ۳۱۷
- نمونه هایی از روایات دلالت کننده بر ناشناخته بودن خداوند ۳۱۸
- نکاتی از نظام تعالیم اهل بیت علیهم السلام در جمع روایات شناخته یا ناشناخته بودن خدا ... ۳۱۹
- ۲-۳-۴- روایات جواز یا عدم جواز توهم خداوند ۳۲۲
- ۳-۳-۴- روایات محجوب بودن یا محجوب نبودن خداوند ۳۲۴
- الف. حجاب غیرقابل اطلاق به حق متعال ۳۲۵
- ب. حجاب های موجود میان خداوند و مخلوق ۳۲۵
- (۱) حجاب معرفتی ۳۲۵
- (۲) احتجاب از ادراک و توهم مخلوق ۳۲۶
- (۳) حجاب تکوینی ۳۲۷
- ۴-۳-۴- روایات بینونت خدا و خلق و نفی بینونت ۳۲۸
- ۴-۴- تصحیح برخی اشتباه های شایع در فهم مباحث توحیدی ۳۳۰
- ۱-۴-۴- برداشت نادرست از موضوع اطلاق وجودی خداوند ۳۳۰
- ۲-۴-۴- برداشت نادرست از حدیث اقوام متممقون ۳۳۴
- ۳-۴-۴- برداشت نادرست از آیه «وَنَفَخْتُ فِيْهِ مِنْ رُّوحِيْ» ۳۳۸
- ۴-۴-۴- برداشت نادرست از آیه «إِنَّا لِلّٰهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ» ۳۴۱
- نتیجه گیری ۳۴۴
- کتاب نامه ۳۴۷

قال مولانا امير المؤمنين علي عليه السلام:

نَظَامُ تَوْحِيدِهِ نَفْيُ التَّشْبِيهِ عَنْهُ^١

سخن پژوهشکده

جایگاه و نقش بی‌بدیل دین و باورهای دینی در زندگی بشر انکارناپذیر است؛ در این میان معرفت توحیدی اهمیتی دوچندان داشته تبیین درست آن ضروری می‌نماید در اسلام معرفتی بزرگتر و مهم‌تر از معرفت و شناخت خدا معرفی نشده است. اعتقاد به توحید و یگانگی خدا و تنزیه او از مثل و شریک از اساسی‌ترین باورهایی است که سعادت ابدی بشر در گرو آن قرار گرفته است. در متون دینی این معرفت با تعبیری چون رأس العلم اعلیٰ المعارف و افضل الاعمال توصیف شده و بر اهمیت و جایگاه آن تأکید شده است.

اگرچه نخستین و اصلی‌ترین دعوت پیامبر اسلام ﷺ دعوت به توحید بود و سراسر دوران رسالت نبی اکرم ﷺ تلاش برای معرفی صحیح دعوت توحیدی و تصحیح باورها در شناخت حق تعالی بوده است اما پس از رحلت پیامبر مسلمانان انحرافات گسترده‌ای در این اصل اساسی پدید آوردند و همین انحرافات منشأ افتراق و اختلاف و شکل‌گیری مکاتب فکری گوناگون شد گروه‌ها و فرقه‌های گوناگون به تناسب دغدغه‌ها و روش‌ها به تبیین آموزه‌های توحیدی پرداختند و از طرفی یکدیگر را به جهل و قصور در فهم و گاه به تشبیه و تجسیم و حتی شرک متهم می‌نمودند. البته برخی از فرقه‌ها و دیدگاه‌ها انحراف و شرک آشکارتری داشته و برخی مخفی‌تر و پیچیده‌تر از مسیر صحیح توحید دور شده‌اند.

برای دور ماندن از این گونه انحراف‌ها و خطاهای معرفتی خدا و رسول گرامی او راه‌هایی معرفی کرده و دستور داده بودند که علم و حکمت و معالم دین را تنها از حجت‌های الهی یعنی اهل بیت مطهر پیامبر ﷺ دریافت کنید و مشرکان را معلم خویش قرار ندهید از این رو در این آشفته بازار اعتقادی تنها گروهی نجات می‌یابد که تسلیم حجت‌های الهی شده

و بر اساس معارف بلند اهل بیت علیهم السلام نظام فکری و عرفانی خویش را سامان دهند.

مراجعه به گنجینه غنی و دریای بیکران معارف اهل بیت علیهم السلام نشان می‌دهد معارف ارائه شده در باب توحید از سوی پیامبر اکرم و امامان اهل بیت علیهم السلام نظام و هماهنگی قابل توجهی دارد و اگرچه این معارف در دوره‌های مختلف و حالات متعدد برای مخاطبان متفاوت با الفاظ گوناگون و در قالب مسائل پرشماری بیان شده است اما میان همه این موضوعات، انسجام و پیوستگی وجود دارد. این انسجام و پیوستگی خود نشانه‌ای روشن بر الهی بودن این قرائت و فهم از معارف توحیدی اسلام است. کتاب پیش رو که به همت و تلاش محقق ارجمند جناب آقای دکتر مصطفی آذرخشی به نگارش درآمده است تلاش میکند با مراجعه به روایات اهل بیت علیهم السلام نظام و پیوستگی مسایل توحیدی را نشان دهد و با ارائه تفسیر صحیح اهل بیت علیهم السلام از اجزای این منظومه تفاوت این منظومه را با قرائت‌ها و تفسیرهای دیگر آشکار سازد.

امید است این اثر بتواند گوشه‌ای از دریای بیکران معارف اهل بیت علیهم السلام را بر حقیقت جویان این عصر آشکار نماید.

در پایان از کسانی که در ساماندهی این اثر نقش آفرینی کردند از جمله جناب آقای علیرضا مختاری در ویرایش جناب آقای نادر برقی در صفحه آرایی و همچنین از جناب آقای مسعود اقوام کرباسی که مدیریت انتشارات را عهده دار بودند، سپاسگزاری می‌کنیم. امید داریم که این کوششها مورد رضایت خداوند تعالی و اولیای پاکش قرار گیرد.

رئیس پژوهشکده معارف اهل بیت علیهم السلام

محمد تقی سبحانی

مقدمه

مطالعه روایات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و امامان اهل بیت علیهم السلام در باب توحید، بیانگر هماهنگی و همخوانی قابل توجهی در بیان مسائل مربوط به معرفت الله و موضوعات توحیدی است. با وجود آنکه احادیث ایشان از دوره‌های مختلف و با الفاظ گوناگون به دست ما رسیده است، در آن‌ها یک پارچگی و انسجام شگرفی در بیان موضوع‌های توحیدی ملاحظه می‌شود.

در اثری که پیش رو دارید، ضمن بررسی نقش منقولات روایی در اعتقادات، انسجام محتوایی روایات امامیه در باب توحید، از ابعاد مهمی مورد توجه قرار می‌گیرد. اهمیت این بحث، نخست جنبه برون مذهبی آن است. وحدت محتوایی این روایات، می‌بایست با در نظر گرفتن این نکته همراه گردد که حدیث‌های مورد نظر، در حالت‌های مختلف، اعم از سفر و حضر پیامبر صلی الله علیه و آله و امامان علیهم السلام، در حاکمیت خودشان یا در دوران حکومت غاصبان و ظالمان، در جلسه‌های خصوصی با شاگردان طراز اول یا در جلسه‌های عمومی و به شکل سخنرانی و مناظره بیان شده است.

این امر، برای مخاطبان غیرشیعی، حاکی از منبع واحد علم پیامبر و امامان علیهم السلام است. با اثبات این موضوع، دیدگاه رایج مسلمانان غیرشیعی درباره امامان علیهم السلام که ایشان را در ردیف مجتهدانی عالم می‌نشانند، نیازمند تغییر و بازنگری خواهد بود؛ زیرا همچنان که تاریخ نشان می‌دهد، مجتهدان، محدثان، متکلمان، فیلسوفان و حتی عارفان که منبع علوم و معارف خود را کشف و مشاهده می‌دانند، در موضوع‌های گوناگون دینی

با یکدیگر اختلاف‌های اساسی و عمده دارند. این اختلاف‌ها، اقتضای علوم بشری و اکتسابی است؛ اما چنین اختلاف‌نظرهایی، در روایات امامان علیهم السلام مشاهده نمی‌شود. این یک‌پارچگی و نبود اختلاف در بیان مسائل اعتقادی، به‌خصوص از آن جهت که هماهنگی قابل‌ملاحظه‌ای نیز با کلام خداوند و احادیث نبوی دارند، سرچشمه‌ی الهی این احادیث را آشکار می‌کند؛ ازاین‌رو، سخن اهل بیت علیهم السلام از سخنان دیگران متمایز می‌شود.

افزون بر این، اهداف درون‌مذهبی این کتاب نیز می‌تواند قابل‌توجه باشد. مطالعه‌ی آثار عالمان شیعی که گرایش‌های گوناگون فقهی، کلامی، فلسفی و عرفانی دارند، گویای آن است که با وجود آنکه همگی ایشان، اهل بیت علیهم السلام را پیشوای دینی خود می‌دانند، اما در بیان موضوع‌های اعتقادی مانند توحید، اختلاف‌های کاملاً متضاد با یکدیگر دارند. عقیده به وحدت وجود و موجود یا نفی آن، مجهول بودن یا معروف بودن ذات خداوند، جواز یا عدم جواز تصور خداوند و نیز مسائل مهمی در باب اسما و صفات الهی، نمونه موضوع‌هایی است که محل اختلاف عالمان شیعی است. ریشه‌یابی این اختلاف‌ها و ارائه‌ی راهکاری برای وفای عقیدتی شیعیان یکی از هدف‌های مهم این کتاب است؛ چرا که تبیین نظام روایات پیامبر و امامان علیهم السلام در بحث توحید، می‌تواند سره را از ناسره مشخص سازد.

برای هر محقق شیعی، تکیه بر حدیث، وابسته به حصول اطمینان از صدور آن است. برای این منظور، راهکارهایی در علم‌الحديث و نقد‌الحديث مطرح شده است که از آن جمله، عرضه‌ی یک حدیث بر قرآن و روایت‌های دیگر است. افزون بر این، اثبات تواتر یک حدیث، صدور آن را یقینی می‌سازد؛ حال چه تواتر لفظی باشد، چه تواتر معنوی.

ازاین‌رو، یکی از اهداف تحقیق حاضر شناخت موضوع‌هایی در مبحث توحید است که ضمن آنکه در قرآن کریم به آن اشاره شده، به صورت متواتر از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امامان علیهم السلام روایت شده است. آن‌گاه که ارتباط و به‌هم‌پیوستگی این موضوع‌های متواتر با یکدیگر تبیین شود، نظام کاملاً منسجمی در آموزه‌های توحیدی اهل بیت علیهم السلام آشکار

می‌شود. دستیابی به این هدف، می‌تواند کمک شایانی به کاهش اختلاف‌های شیعیان در مباحث اعتقادی داشته باشد. افزون بر این، وقتی روایت‌های یک موضوع اعتقادی در کنار هم قرار گیرند، قراین مهمی برای فهم حدیث آشکار می‌شود. این مهم نیز در وفاق اعتقادی شیعیان مؤثر است.

در این زمینه، شاهد فرمان‌هایی از ناحیه امامان علیهم‌السلام هستیم؛ برای نمونه از امام صادق علیه‌السلام روایت شده است:

لَا تَقْبَلُوا عَلَيْنَا حَدِيثَنَا إِلَّا مَا وَفَّقَ الْقُرْآنَ وَ السُّنَّةَ أَوْ تَجِدُون مَعَهُ شَاهِدًا مِنْ أَحَادِيثِنَا الْمُتَقَدِّمَةِ.^۱

در این حدیث، به موضوع بسیار مهمی اشاره شده است. امامان علیهم‌السلام به ما آموخته‌اند که روایت‌های اصیل، می‌بایست از جهت محتوایی، در سایر سخنان معصومان علیهم‌السلام، دارای موارد مشابه و همسان باشند و به روایتی که فاقد این ویژگی باشد، نمی‌توان اعتماد کرد. از این رو، این وظیفه‌ای است بر عهده پژوهشگران که در جهت شناسایی و بررسی هم‌خانواده‌های حدیثی در حوزه‌های گوناگون تلاش کنند.

باید به این نکته توجه شود که با وجود اینکه فرمایش معصومان علیهم‌السلام، نقش بی‌بدیلی در طرح و تبیین موضوع‌های مختلف دینی، اعم از اعتقادی، اخلاقی و احکام اسلامی داشته است، اما بهره‌مندی از میراث علمی برجای مانده از ایشان، در مباحث مختلف دینی، متفاوت است. برای مثال کاربرد حدیث در علم فقه و مسائل مربوط به احکام شرعی، با کاربرد آن در موضوع اعتقادی، تفاوت روشنی دارد؛ چنان‌که در احکام شرعی به خبر واحد عمل می‌شود، اما به باور برخی عالمان، خبر واحد در مسائل اعتقادی حجیت ندارد؛^۲ از این رو، معمولاً به هنگام ذکر احادیثی که بیانگر موضوعاتی در زمینه اعتقادی است، این اشکال وارد می‌شود که این موضوع‌ها مستند به اخبار آحاد است. با این رویکرد، بسیاری از آموزه‌های اهل بیت علیهم‌السلام که در قالب حدیث اعتقادی در دسترس قرار گرفته است، مورد غفلت قرار می‌گیرد.

۱. کشی، اختیار معرفة الرجال، ص ۲۲۴؛ مجلسی، بحار الانوار، ج ۲، ص ۲۵۰.

۲. انصاری، الاجتهاد و التقليد، ص ۸۴.

این در حالی است که بخش قابل توجهی از آموزه‌های اهل بیت علیهم السلام در موضوعات اعتقادی، از تواتر معنوی^۱ برخوردار است. متأسفانه روایاتی که امامان علیهم السلام در این موارد بیان کرده‌اند، در مجامع حدیثی شیعه، ذیل عنوان‌های گوناگون پراکنده شده است. روایت‌های توحیدی، از جمله این موارد است. محدثان شیعه، با توجه به مسائل و شبهاتی که در عصر خویش با آن‌ها مواجه بوده‌اند، ابوابی تنظیم کرده و روایات توحیدی را در ذیل آن ابواب ذکر کرده‌اند. اما امروزه این نیاز احساس می‌شود که روایت‌های هم‌مضمون پراکنده در ذیل عنوان‌های مختلف و در کتاب‌های گوناگون، جمع‌آوری شود، تا آن دسته از موضوع‌های مربوط به علم توحید که در روایات اهل بیت علیهم السلام از تواتر معنوی برخوردار هستند، آشکار گردد.

افزون بر این، باید ارتباط موجود میان مباحث طرح شده در این روایات، مورد توجه و بررسی دقیق قرار گیرد. در مبحث توحید، تلازم روشنی میان موضوعات ملاحظه می‌شود؛ برای مثال می‌توان به ارتباط میان «نفی جسم‌انگاری» با «ازلی بودن خداوند» و «نفی توهم» با «محدود نبودن خداوند» اشاره کرد. این موضوع‌های مرتبط، از چنان کثرت و تنوعی برخوردار هستند که می‌توان با بررسی، تحلیل و کنار هم قراردادن آن‌ها، نظام منسجمی از تعالیم امامان علیهم السلام را درباره توحید مشاهده کرد که شناخت آن، فواید بسیار مهمی را در پی خواهد داشت؛ از آن جمله می‌توان به «وفاق اعتقادی پیروان اهل بیت علیهم السلام در بحث توحید»، «تبیین احادیث متشابه در موضوع توحید»، «کشف قرآینی مهم در فقه‌الحديث روایات توحیدی» اشاره کرد. ضمن اینکه با تبیین نظام روایات اهل بیت علیهم السلام در باب توحید، ملاک‌هایی قطعی، در نقد و بررسی نظریه‌های مکاتب دیگر به دست می‌آید؛ نظریه‌هایی که گاهی ممزوج با آموزه‌های امامان علیهم السلام شده‌اند و با اختلاط حق و باطل، یافتن مسیر صحیح را برای جویندگان دشوار ساخته‌اند. ورود مباحث صوفیانه، در پوشش تعالیم اهل بیت علیهم السلام، نمونه بارز این گونه اختلاط‌ها است. گاهی مشاهده می‌شود که در برخی کتاب‌های عرفانی، سخنانی

۱. برای تعریف حدیث متواتر لفظی و متواتر معنوی، ر.ک: مؤدب، درس‌نامه درایة الحديث، ص ۴۴ و ۴۵.

به اهل بیت علیهم السلام منسوب شده است که در هیچ منبع معتبر روایی یافت نمی شود. برخی از این گونه روایات، در دوره های بعدی، حدیث معصوم علیه السلام تلقی شده است؛^۱ چنان که علامه مجلسی، درباره پاره ای مطالب کتاب «مصباح الشریعه» که منسوب به امام صادق علیه السلام است، می نویسد:

و کتاب مصباح الشریعه فیه بعض ما یریب اللیب الماهر و أسلوبه لایشبه سائر کلمات الأئمه.^۲

علامه در ادامه یادآور شده است که سند این مطالبی که با آموزه های اهل بیت علیهم السلام همخوانی ندارد، اغلب به صوفیه منتهی می شود.^۳

از این رو، تبیین نظام تعالیم امامان علیهم السلام، به تشخیص مطالب صحیح و سقیم در سخنان منتسب به اهل بیت علیهم السلام کمک شایانی خواهد کرد. چنانچه روایت های هم مضمون در موضوع های توحیدی جمع آوری شود و هر کدام از آن موضوع ها را جزیی از یک نظام منسجم و خلل ناپذیر ببینیم، موضوع های متواتر معنوی، کشف و اشکال استناد به اخبار آحاد رفع خواهد شد. از آنجا که موضوعات ذکر شده رابطه لازم و ملزوم با یکدیگر دارند، نظام یک پارچه ای را تشکیل خواهند داد که ملاک تشخیص مطالب صحیح از ناصحیح خواهد بود.

شایان ذکر است که در مرحله مطالعه و فیش برداری، تعداد روایاتی که در موضوعات مختلف، شناسایی شده اند، گاهی به پنجاه حدیث می رسد؛ با این حال در فصلی که به موضوع شناسی روایت های توحیدی امامان علیهم السلام اختصاص دارد، تنها چند نمونه از این روایت ها ذکر شده است. ملاک انتخاب این روایات، در وهله نخست اعتبار مأخذ و سند آن و در رتبه بعد صراحت کافی آن ها در دلالت بر موضوع مورد نظر بوده است. ضمن آنکه تلاش شده که تنوع عبارات امامان علیهم السلام در بیان آن موضوع بازتاب یابد.

۱. خدایاری، مأخذیابی احادیث جامع الاسرار سید حیدر آملی، ص ۷۰-۷۴.

۲. مجلسی، بحار الانوار، ج ۱، ص ۳۲.

۳. همان.

امیدوارم با عنایت چراغ فروزان هدایت، آخرین بازمانده از پاکیزگان عترت، حضرت حجت بن الحسن العسکری (علیه السلام)، آنچه در تألیف این کتاب مورد نظر مؤلف است، برآورده شود و اثر حاضر، خدمتی هر چند ناچیز به مکتب اهل بیت (علیهم السلام) تقدیم کند.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت والیه اُنیب
مصطفی آذرخشی
بهار ۱۴۰۲